

APIE PANAŠIŲ GRAMATINIŲ SĄVOKŲ SKYRIMO PAKOPAS

M. GARBACIAUSKIENĖ

Aštuonmetėje mokykloje neliks vietos tokiems faktams, kai mokiniai „atmintinai mokosi apibrėžimus ir taisykles, bet dažnai neįsisąmonina esminių tos ar kitos sąvokos požymių, negali sugretinti atskirų kalbos reiškinių pagal panašumą ar skirtumą, sunkiai motyvuoja savo atsakymus“¹. Mokiniai turės įsisavinti ne viską, o tai, kas svarbiausia, t. y. kiekvieno mokomojo dalyko pagrindus, žinių sistemas, nes tik sistemingomis žiniomis galima pasinaudoti gyvenime, pritaikyti jas praktikoje.

Žinių sistemos įsisavinimas priklauso tiek nuo nuoseklaus, logiško žinių perteikimo, tiek ir nuo mokinių mąstymo — šių žinių lyginimo, abstrahavimo, apibendrinimo ir pan. Kiekvienas šis veiksmas yra laipsniškas, pereinas keletą pakopų nuo elementaraus lyginimo ar apibendrinimo iki sudėtingiausių mąstymo operacijų, kuriomis atskleidžiami gilūs vidiniai reiškinių ryšiai. Mokytojui svarbu žinoti, kaip mokinys mokydamasis mąsto, kurią pakopą pasiekė, ar, gal būt, jo mintis sustojo, neįstengdama eiti toliau. Psichologinėje ir pedagoginėje literatūroje dar per mažai nagrinėjamas klausimas apie atskirų mąstymo procesų vystymąsi, yra nemaža painiavos lyginimo, abstrahavimo ar apibendrinimo pakopų aprašymuose ir aiškinimuose. Šiame straipsnyje nagrinėjama tik kai kurių gramatinių sąvokų skyrimo pakopos, t. y. vienos lyginimo proceso pusės vystymasis. Visų pirma paliesime bendresnį klausimą: kuo remdamiesi, iš kokio taško žiūrėdami, turime skirstyti lyginimo pakopas.

* * *

*

Daugelis autorių, tyrusių lyginimo procesą, arba visai nekalba apie šio proceso pakopas, arba pamini šį klausimą prabėgomis (Ferster, Sirkina, Kirilova, Ušakova, Matvejevas ir kt.). Tiesa, yra tyrinėjimų, kuriuose plačiau nagrinėjamas lyginimo vystymasis (Kagalniak, Rumianceva, Bu-

¹ В. А. Добромыслов, О программе по русскому языку для V—VIII классов восьмилетней школы, «Русский язык в школе», 1959, № 1, p. 24.

krejeva ir kt.), tačiau tai dažniausiai sprendžiama gana vienpusiškai: atsižvelgiama tik į tai, kas lyginama — daiktai, vaizdiniai ar sąvokos,— arba į tai, kokie rezultatai gaunami, kokie požymiai išskiriami lyginimo metu. Tokiu būdu lieka neaišku, kokias pakopas mąstymas praeina, kai lyginamos, pavyzdžiui, tik sąvokos, neaišku ir tai, kodėl gautas tas ar kitas rezultatas, kiek ir kaip šį rezultatą sąlygoja mąstymo procesas.

Skiriant lyginimo pakopas, matyt, reikėtų atsižvelgti ir į tai, kas lyginama, ir į tai, kaip lyginama, t. y. reikėtų surasti tokį skirstymo pagrindą, kuris atspindėtų mąstymo proceso turinio ir formos vienybę.

Toks kriterijus mąstymo teisingumui nustatyti yra logikos taisyklės. Mąstymas tik tuomet teisingai atskleidžia tikrovę, kai nepažeidžia dialektinės logikos dėsnių. Todėl ir lyginimo pakopas galima nustatyti pagal tai, kiek tas ar kitas lyginimo būdas atitinka teisingo lyginimo taisyklės, kaip psichologiškai įvairios lyginimo formos priartėja prie loginio mąstymo formų.

Pagrindinė lyginimo taisyklė yra seniai aiški: ką nors palyginti galima tik tada, kai yra lyginimo pagrindas, t. y. kai lyginamieji objektai turi ką nors bendro. Tik kai objektai kuriuo nors atžvilgiu sutampa, galima nustatyti jų skirtumą, t. y. skiriamuosius bruožus.

Čia tenka prisiminti ir kitą loginio lyginimo taisyklę: lyginimas teisingas tik tada, kai yra teisingas lyginimo pagrindas, t. y. kai gretinami ne tik bendri, bet ir esminiai, vienodai svarbūs lyginimo nariams požymiai. Iš karto surasti teisingą lyginimo pagrindą yra sunkus, o neretai net per sunkus uždavinys. Lyginimo pagrindas tikslėja palaipsniui: elementariai sutapatinus objektus, surandamas tarp jų skirtumas, kuris savo ruožtu patikslina, giliau atskleidžia lyginimo pagrindą — bendrąjį bruožą ir t. t.

Kaip matome, ryšys tarp abiejų lyginimo pusių — sutapatinimo ir atskyrimo — nėra atsitiktinis. Tik tada, kai mąstymo operacija yra atvirkštinė (t. y. kai ji pagrįsta priešinga operacija, kuri grąžina mintį atgal į išeities tašką, sulaiko tam tikrose ribose ir taip ją nuolat kontroliuoja), galima atskleisti vidinius tikrovės reiškinių ryšius.

Psichologinėje literatūroje jau nemaža rašyta apie ryšio tarp atvirkštinių mąstymo operacijų svarbą (Piažė, Rubinšteinas, Liublinskaja ir kt.). Tačiau iki šiol dažniausiai buvo akcentuojamas priešastinis ryšys tik tarp analizės ir sintezės. Kitos atvirkštinės mąstymo operacijos mažai tirtos. Apie ryšį tarp abiejų lyginimo pusių kalbama gana dažnai, bet pasitenkinama išorine prasme: išskaičiuojama, kokių požymių — panašių ar skirtingų — tiriamieji nurodo daugiau, ginčijamasi, ką lengviau pastebėti — objektų panašumą ar skirtumą,— o neatkreipiamas dėmesys į tai, kad daugeliu atvejų iš tiriamųjų tereikalaujama išvardinti panašius ir skirtingus objektų bruožus, nežvelgiant vidinio ryšio tarp to, kas bendra ir skirtinga. Per mažai analizuojamas atskiras lyginimo aktas — kai objektai sugretinami vienu požymiu, nors kaip tik šiuo atveju ryškiausiai atsiskleidžia būtinumas nagrinėti „skirtingumą tapatybės viduje“².

² F. Engelsas, Gamtos dialektika, Vilnius, 1960, p. 155.

Santykis tarp abiejų lyginimo pusių giliau analizuojamas I. Ferster straipsnyje: „neretai tų požymių, kuriais lyginamieji objektai skiriasi vienas nuo kito, įsisažmoninimas pagrįstas objektyviai panašių požymių mintiniu išskirimu (...). Šie panašūs požymiai yra bendresni, kaip nustatomasis skirtumas; skiriamieji požymiai yra bendrųjų požymių variantai“³. Autorė pažymi, kad yra ir kitokių lyginimo formų, kai skirtumas nustatomas, nesiremiant panašumu, ir atvirkščiai. Tačiau ji visai neliečia laipsniško lyginimo klausimo, nekalba apie tai, kuri lyginimo forma yra paprastesnė, kuri sudėtingesnė. O kaip tik tai, ar tarp abiejų lyginimo pusių yra sąryšis, ar ne, ir tai, koks yra to sąryšio pobūdis, leidžia nustatyti lyginimo pakopas, ypač tuo atveju, kai tenka lyginti tokiais giliais vidiniais ryšiais susietas žinias, kokios yra gramatinės žinios.

* *
*

Prie dažniausiai painiojamų gramatinių kategorijų priklauso kalbos ir sakinio dalių sąvokos. Į klausimą, kas bendra ir kas skirtinga šioms sąvokoms, mokiniai dažnai visai neatsako arba atsako neteisingai. Nelengva į šį klausimą atsakyti net studentams kalbininkams.

Analizuodami sunkumų priežastis, visų pirma susiduriame su objektyvaus santykio tarp kalbos ir sakinio dalių problema. Šis santykis toks gilus, kad, ieškodami bendrybės tarp šių sąvokų, turime pasiremti pačia bendriausia kategorija — objektyviosios tikrovės sąvoka, t. y. kad ir kalbos, ir sakinio dalys apibendrintai išreiškia tikrovę. Tik tuomet galima įžvelgti esminį skirtumą: kalbos dalys apibendrintai išreiškia atskiras tikrovės puses (daiktus, savybes, veiksmus ir t. t.), sakinio dalys — tų pačių tikrovės reiškinių ryšius bei santykius.

Suprantama, mokiniui dar neprieinama tokia abstrakti išvada. Svarbu, kad ją gerai įsisažmonintų pats mokytojas. Tačiau esminį skirtumą tarp kalbos ir sakinio dalių galima suformuluoti ir paprasčiau. Pavyzdžiui, V—VII klasės mokiniui visai nesunku suprasti, kad, ieškant kalbos dalių, klausimas keliamas atskiram žodžiui, o nustatant sakinio dalis, — nuo vieno žodžio kitam, kad, kalbėdami apie kalbos dalis, analizuojame atskiro žodžio ypatybes, o kalbėdami apie sakinio dalis — tas žodžio ypatybes, kurias šis žodis įgauna sakinyje, kontekste ir pan. Atkreipę dėmesį į šias išvadas, pastebime, kad, norėdami nustatyti skirtumą, pirmiausia turime nustatyti bendrą esminį bruožą: tą, kad ir vienu, ir kitu atveju nagrinėjame gramatinės žodžio ypatybes. Nors šis bendrasis požymis paprastai lieka antrajame plane — jis tik numanomas, bet be jo būtų neįmanoma surasti skirtumą tarp kalbos ir sakinio dalių.

Taigi tarp nagrinėjamųjų sąvokų egzistuoja kaip tik tas gilus vidinis ryšys (skirtumas bendrybės viduje), kurį galima atskleisti tik loginio lyginimo keliu: kai skirtumas tarp objektų surandamas, remiantis jų sutapatimu ir atvirkščiai.

³ И. П. Ферстер, Процесс сравнения у детей младшего школьного возраста, «Известия АПН РСФСР», 1947, вып. 12, р. 177.

Matome, kad pirmoji (išorinė) priežastis, dėl kurios painiojama kalbos ir sakinio dalys, yra ta, kad tarp šių kalbos reiškinių yra labai sudėtingas objektyvus santykis, o antroji (vidinė, subjektyvi) priežastis ta, kad labai sudėtingas mąstymo veiksmas, kuris atskleidžia minėtą santykį.

Tačiau tik tada, kada mokiniai turi išspręsti sunkų uždavinį, galima iširti panašių sąvokų atskyrimo pakopas, pasekti, kaip surandamas ir palaiptai tikslėja lyginimo pagrindas.

Tuo tikslu buvo atliktas individualus konstatuojamasis eksperimentas su 19 šeštos klasės ir 23 septintos klasės mokiniais. Mokiniai gavo keturis pagrindinius uždavinius: nurodyti skirtumą a) tarp daiktavardžio ir veiksnio, b) tarp veiksnio ir tarinio, c) tarp būdvardžio ir pažyminio, d) tarp kalbos dalies ir sakinio dalies.

Buvo tiriamas mokinių mokėjimas praktiškai ir teoriškai skirti kalbos ir sakinio dalis. Iš pradžių mokinyms turėdavo tekste surasti, pavyzdžiui, veiksmazodžius ir tarienius, paskui duoti jų apibrėžimus ir pasakyti, kuo skiriasi veiksmazodis nuo tarinio.

Tekste buvo gausu „probleminių“ momentų, kai žodis sakinyje įgaudavo reikšmę, skirtingą nuo to žodžio, paimto skyrium, prasmės, kai neatitikdavo morfologinis ir sintaksinis klausimas ir pan. Pavyzdžiui, sakinyje *Visiems įgriso laukti giedros žodis laukti* įgauna daiktavardžio prasmę (*laukimas*) ir atsako į klausimą — *kas įgriso*, nors atskirai paimtas šis žodis atsakytų į klausimą *ką daryti* ir pan.

Straiptnyje pasinaudota ir ankstesnių tyrimų, skirtų kalbos ir sakinio dalių painiojimo klaidoms nustatyti, medžiaga, kuri iš dalies jau buvo apibendrinta anksčiau⁴.

Kad galima būtų nustatyti skirtumą tarp kalbos ir sakinio dalių, reikia, visų pirma, konstatuoti, kad šios sąvokos yra du atskiri mąstymo objektai (Sečenovas), toliau, kad jos turi bendrus požymius — lyginimo pagrindą, ir, pagaliau, nustatyti, kas šiems požymiams yra bendra ir kas — skirtinga. Atsižvelgiant į tai, kaip mokiniai laikosi šių lyginimo taisyklių, galima skirti keletą ryškesnių kalbos ir sakinio dalių skyrimo pakopų.

Pirmojoje — sustatymo arba visiško sutapatinimo — pakopoje šių sąvokų atskyrimas dar nepagrįstas panašumo suradimu; antrojoje pakopoje tam tikras panašumas jau įžvelgiamas, bet jis nėra bendresnis už skirtumą, t. y. dar nėra lyginimo pagrindas; trečiojoje pakopoje konstatuojami bendri požymiai ir, jais remiantis, išorinis, neesminis skirtumas; ketvirtojoje pakopoje skirtumas nustatomas, remiantis pagrindinio, bet nelygiareikšmio lyginamųjų sąvokų požymio panašumu; penktojoje pakopoje skirtumas nustatomas, remiantis esminiu panašumu.

Panagrinėkime plačiau atskiras pakopas.

1. Pirmojoje pakopoje mokiniai dar nemato nei turinio, nei apimties skirtumo tarp kalbos ir sakinio dalių. Panašumas, nenustačius skirtumo, pavirsta tapatybe.

Galima skirti du pirmosios pakopos atvejus: a) kai kalbos ir sakinio dalys visai sutapatinamos ir b) kai jos tik sustatomos, bet dar nesugretinamos, nes tarp jų neįžiūrima nieko panašaus.

a) Kaip bebūtų keista, bet VI—VII klasėse dar pasitaiko mokinių, kurie visiškai sutapatina kalbos ir sakinio dalis. Tiesa, tokie atvejai labai reti: iš 41 mokinio tik viena mokinė neskyrė kalbos ir sakinio dalių. Antrasis mokinyms laikė tuo pačiu būdvardį ir pažyminį. Tokiais atvejais kalbos ir sakinio dalys visai „uždengia“, užslopina vienos kitas, t. y.

⁴ M. Garbačiauskienė, Kalbos ir sakinio dalių lyginimo dėstant gramatiką psichologiniai klausimai, „Tarybinė mokykla“, 1959, Nr. 3.

lieka tik vienas mąstymo objektas. Tada nėra ko ir lyginti: kad galima būtų ką nors atskirti, turi būti bent du mąstymo objektai.

Kai sąvoka viena, skirtingi terminai virsta tų pačių reiškinių sinonimais. Įdomu, kad „sinonimai“ taip pat slopina, „užtušuoja“ atmintyje vienas kitą.

Mokinei D. (mokosi VII klasėje silpnai) liepiama išvardinti kalbos ir sakinio dalis.
Mokinė D. Kalbos dalys — tai daiktavardis, veiksmažodis, būdvardis... Sakinio dalys... tai jungtukas, prieveiksmis...
Eksperimentatorius. Išvardink dar kartą kalbos dalis.
Mokinė D. Daiktavardis, būdvardis, veiksmažodis... daiktavardis...
Eksperimentatorius. Išvardink sakinio dalis.
Mokinė D. Dalyvis, padalyvis...

Gali užslopinti vienos kitas ir kalbos bei sakinio dalių apibrėžimai. Dar ryškiau interferuoja vieni kitus morfologinio ir sintaksinio nagrinėjimo įgūdžiai.

Eksperimentatorius. Kas yra daiktavardis?
Mokinė D. Daiktavardis — tai kalbos dalis, kuri parodo daikto vardą... ir atsako į klausimą *kas*.
Eksperimentatorius. O kas yra veiksnyš?
Mokinė D. ...Nežinau... Pamiršau.
Eksperimentatorius. Kaip surandame veiksnyš?
Mokinė D. Pavyzdžiui, sakinyje *Vidurnaktį kaimelio gyventojus pažadino nelauktas šautuvų tratėjimas* — kas vidurnaktį pažadino kaimelio gyventojus? — *nelauktas šautuvų tratėjimas*... Visi daiktavardžiai ir visi veiksniai.
Sitame ir kituose sakiniuose mokinė D. veiksniais vadino visus daiktavardžius (išskyrus tuos, kurie sakinyje eina aplinkybėmis, pvz., *vidurnaktį*) ir kitas kalbos dalis, pavartotas vardininko linksnyje.

Kaip matome, šiuo atveju tarp dviejų interferuojančių sistemų nulemia morfologinės sąvokos ir morfologinio nagrinėjimo įgūdžiai, todėl kalbos dalių terminai, apibrėžimai ir suradimo būdai „uždengia“, užslopiną žinias apie sakinio dalis, susilieja mokinio sąmonėje į vieną mąstymo objektą.

b) Kalbos ir sakinio dalių susistatymas taip pat dar neatskleidžia skirtumo tarp jų. Nors tuo atveju jau yra du skirtingi mąstymo objektai, bet tarp jų dar nerandama jokios bendrybės. Susistatymas — tai atskyrimas be sutapatavimo. O tokios sąvokos, tarp kurių nėra jokios bendrybės, kaip žinoma, yra nelyginamos, jos skiriasi ir savo apimtimi, ir turiniu. Kad kalbos ir sakinio dalių sąvokos kai kuriems mokiniams yra nelyginami dalykai, aiškiai rodo pratybos, kai iš pradžių reikėjo pažymėti kalbos, o paskui — sakinio dalis.

Mokinė T. (mokosi VII klasėje silpnai), pažymėjusi tekste veiksmažodžius, ilgai tyli, kada jai duodamas uždavinys tame pačiame tekste pabraukti tarinius.
Eksperimentatorius. Aš prašau pabraukti šiuose sakiniuose tarinius.
Mokinė T. (Žiūri į pirmąjį sakinį, kuriame žodį *pažadino* ji anksčiau pažymėjo kaip veiksmažodį.) *Pažadino* — ne veiksmažodis, o tarinys (nutrina ženklą, kuriuo šį žodį buvo pažymėjusi kaip veiksmažodį, ir parašo *tarinys*, kaip veiksmažodį pabraukia žodį *nelauktas*).
Eksperimentatorius. O ar žodis negali būti ir veiksmažodis, ir tarinys?
Mokinė T. Negali. (Žiūri į kitą sakinį, kuriame žodžiai *degė* ir *girdėjosi* jau pažymėti kaip veiksmažodžiai.) Nežinau, kur tarinys...
Mokinė T. pirmuosiuose sakiniuose nepažymėjo nė vieno žodžio kartu ir kaip kalbos, ir kaip sakinio dalies. Tik paskutiniame sakinyje — *Visiems įgriso laukti giedros* — žodį *įgriso* pažymėjo kaip veiksmažodį, būdvardį ir tarinį, o žodį *giedros* — kaip veiksnyš, daiktavardį ir būdvardį.

Tokie atvejai, kada mokinys to paties žodžio nelaiko ir kalbos, ir sakinio dalimi, yra rėti (atliekant tyrimus, buvo sutikti tik du tokie mokiniai, trečiasis nepažymėjo tiktai pažyminių po to, kai pabraukė būdvardžius, motyvuodamas, jog „nebėra žodžių“).

Panagrinėkime, kodėl mokiniai daro tokias klaidas.

Iš duoto pavyzdžio matyti, kad apie kalbos ir sakinio dalis mokinys mąsto kaip apie skirtingos apimties žodžius, kurie paneigia, šalina vienas kitą. Taip atsitinka, kai žodžiai yra nagrinėjami vienu kuriuo gramatiniu požiūriu: daiktavardis skiriasi nuo veiksmažodžio savo apimtimi ir pan. Pradėjus mokyti sintaksės, šiems mokiniams nepaaiškėjo, kad dabar nagrinėjami tie patys žodžiai tik skirtingu požiūriu, t. y. senosios ir naujosios žinios nesusidūrė, nebuvo pajungtos bendresnei sąvokai, todėl sakinio dalys jiems atrodė kalbos dalių tęsinys. Pavyzdžiui, kaip daiktavardis ir veiksmažodis yra skirtingos apimties žodžiai, lygiai tokie pat yra ir veiksmažodis bei tarinys. Taigi mokinys turi ne dvi susikryžiuojančias sąvokų sistemas, o tik vieną: morfologinės ir sintaksinės sąvokos išsidėsčiusios viena eile. Tačiau šią atskirų sąvokų eilę vargu ar galima pavadinti sistema: stebėtieji mokiniai ne tik neskyrė kalbos ir sakinio dalių, bet darydavo daugybę ir kitokių klaidų, rodančių, kad, nagrinėdami žodžius, jie vadovaujasi ne tiek gramatiniais požymiais, kiek leksine žodžio reikšme (pavyzdžiui, žodžiai *nelauktas* ir *tratėjimas* laikomi veiksmažodžiais, *giedros* ir *įgriso* — būdvardžiais ir pan.). Galima manyti, kad net atskiros gramatinės sąvokos (kaip apibendrinimų apibendrinimai) tokiais atvejais dar nėra susiformavusios, nekalbant jau apie jų sistemas. Todėl, gavęs uždavinį nurodyti skirtumą tarp kalbos ir sakinio dalių, mokinys bando gretinti du leksine prasme skirtingus žodžius, t. y. gramatinio skirtumo nustatymą pakeičia paprastesniu, leksiniu atskyrimu. Tačiau, nagrinėjant sakinį gramatiniu požiūriu, leksinis sugretinimas virsta paprastu susstatymu: į kalbos ir sakinio dalis žiūrima kaip į skirtingos (bet ne susikryžiuojančios) apimties žodžius, nepajungtus bendrai gramatinei ypatybei ir todėl nelygintinus.

Apie tai, kad susstatymas neretai pakeičia loginį mąstymą, rašė Piažė viename savo pirmųjų veikalų: „Dėl tendencijos susstatyti greta, užuot pajungęs (hierarchizavęs), vaiko protas linkęs žiūrėti į visumos dalis, kaip į atskiras dalis, nepriklausomas viena nuo kitos ir nepriklausomas nuo visumos. Ir štai, kada šitie sunkumai jau įveikti suvokimo lygyje, jie vėl iškyla verbaliniame lygyje“⁵.

Dabar mums aišku, kad tokia tendencija kyla tada, kai skirtumo suradimas nepagrįstas panašumo nustatymu, kai nesurastas lyginimo pagrindas. Kadangi mokinių, kuriems kalbos ir sakinio dalys yra nesugretinamos sąvokos, retai tepasitaiko, galima manyti, kad šių gramatinių sąvokų susstatymas priklauso ne vien nuo mokytojo darbo trūkumų, bet ir nuo individualių mokinio mąstymo ypatybių.

⁵ Ж. П и а ж е, Речь и мышление ребенка, М.—Л., 1932, р. 387.

2. Antroje pakopoje jau suvokiama skirtumas tarp kalbos ir sakinio dalių, bet panašumas dar nėra bendresnis už skirtumą, jis nesusijęs su skirtumu, kaip giminė su rūšimi. Toks panašumas nėra pagrindas skirtumui nustatyti. Todėl šią pakopą galima pavadinti tariamo sugretinimo pakopa. Nors toks mąstymo būdas neatitinka loginio lyginimo taisyklių, vis dėlto ši pakopa vaidina tam tikrą vaidmenį, atskiriant kalbos ir sakinio dalis, ypač apimties atžvilgiu.

Būdingas šiai pakopai mokinio C. (mokosi VI klasėje, vidutiniškai) atsakymas. Į klausimą, kuo skiriasi daiktavardis nuo veiksnio, mokinys greitai atsako.

Mokinys C. Daiktavardis — kalbos dalis, veiksnys — sakinio dalis.

Ekspertatorius. Kuo jie dar skiriasi?

Mokinys C. Daugiau niekuo, daugiau jie viską taip pat turi: linksnius... linksniuotes... gimines...

Ekspertatorius. O kuo skiriasi veiksmažodis ir tarinys?

Mokinys C. Jie tuo skiriasi, kad veiksmažodis — kalbos dalis, tarinys — sakinio dalis. Daugiau viskuo panašūs: asmenuote, skaičiais...

Ekspertatorius. O kuo skiriasi kalbos dalis nuo sakinio dalies?

Mokinys C. Kalbos dalys — tai daiktavardis, būdvardis, veiksmažodis... dalyvis, padalyvis... prievoksmis, o sakinio dalys — tai... (išvardija visas sakinio dalis).

Kaip matome, mokiniai šioje pakopoje nurodo tik apimties skirtumą, būtent, kad šios sąvokos priklauso skirtingoms gramatinių reiškinių grupėms (vienos — kalbos dalys, kitos — sakinio dalys). Šias grupes jungia, bent tariamai daro jas sugretinamas, matyt, bendras, nediferencijuotas šių sąvokų panašumo įspūdis, kurį mokiniai ir išreiškia neapibrėžtai: „o taip jie viską tą patį turi“, „daugiau viskuo panašūs“. Šis dar visai neapibrėžtas panašumas skatina ieškoti skirtumo, atriboti vieną sąvoką nuo kitos.

Taigi šiai pakopai būdinga, iš vienos pusės, turinio sutapatinimas, iš kitos, — griežtas apimties atribojimas ir netgi priešpastatymas.

Sąvokų turinio analizė prasideda tik tolesnėje pakopoje.

3. Trečiąją (pradinio sugretinimo) pakopą, kurioje, remiantis bendru požymiu, nustatomas išorinis skirtumas, galima laikyti loginio lyginimo užuomazga. Nors šioje pakopoje konstatuojamas tik neesminis skirtumas tarp kalbos ir sakinio dalių, tačiau jau išskiriami bendri abiem sąvokoms požymiai, t. y. jau surandamas lyginimo pagrindas.

Psichologinėje literatūroje ne visada skiriama terminų *sustatymas* (рядоположение) ir *sugretinimas* (сопоставление) prasmė⁶. Sugretinimas gana dažnai suprantamas kaip pirmasis lyginimo proceso etapas, kuris paruošia medžiagą tolesniam veiksmui — nustatymui, kas bendra ir skirtinga, bet pats dar neatskleidžia, kas yra bendra ir skirtinga tarp lyginamųjų objektų. Šios nuomonės esminė klaida yra ta, kad sugretinimas painiojamas su sustatymu. Sugretinimas, aišku, paruošia medžiagą lyginimui, tačiau bendro abiem objektams požymio rėmuose. Neįmanoma sugretinti tokių dalykų, kurių turinyje nėra jokios bendrybės,

⁶ Apie sustatymą, kaip pačią paprasčiausią ikiloginę mąstymo pakopą, šiame straipsnyje jau kalbėta. Neaiški dar sugretinimo prasmė.

juos galima tik susstatyti. Sugretinimas — tai sutapatinimas, tai bet kokios klasifikacijos ar apibendrinimo pradžia.

Sugretinimas nuo palyginimo skiriasi tuo, kad sugretinant tiktai pažymima, jog lyginamieji nariai turi bendrus ir skiriamuosius požymius, tačiau šių požymių turinys dar neanalizuojamas, neatskleidžiama, kuo lyginamieji nariai yra panašūs ir kuo jie skiriasi.

Ryškesniausiai trečiąją pakopą apibūdina studentų atsakymai. Kai kurie I kurso studentai-lituanistai, turėdami nurodyti skirtumą tarp kalbos ir sakinio dalių, rašo: „Kalbos dalys turi morfologinę reikšmę, sakinio dalys — sintaksinę reikšmę“.

Mintis šiuo atveju eina teisingu keliu, tik ji dar nepilna, nebaigta. Nors ir neaišku, ką reiškia kalbos ir ką — sakinio dalys, bet klaidos čia nėra. Tačiau žymiai dažnesni, ypač mokinių tarpe, tokie atvejai, kada, konstatavus bendrąjį požymį, toliau pasukama lengvesniu keliu, pasitenkinama tik išorinio, neesminio skirtumo suradimu. Tada skirtumas tarp kalbos ir sakinio dalių matomas, tik, pavyzdžiui, kad kitaip yra suformuluotas apibrėžimas ar klausimas, nevienodas klausimų skaičius ir pan.

Gana dažnai pasitaiko tokie atsakymai, kaip mokinės V. (vidutinio pažangumo, mokosi VII klasėje).

Ekspertamentatorius. Kuo skiriasi daiktavardis nuo veiksnio?

Mokinė V. Daiktavardis parodo daikto vardą, o veiksnys parodo, apie ką sakinyje kalbama.

Ekspertamentatorius. O kuo skiriasi būdvardis nuo pažyminio?

Mokinė V. Būdvardis turi mažai klausimų, o pažyminis — daug (išvardija). O taip jie tą patį reiškia.

Ekspertamentatorius. Nurodyk skirtumą tarp kalbos dalies ir sakinio dalies.

Mokinė V. ...Kalbos ir sakinio dalys turi skirtingus klausimus... jos ne tą patį reiškia... Nežinau, mes nesimokėme.

Nors jau išskiriami kai kurie bendri kalbos ir sakinio dalims požymiai (klausimas, reikšmė), tačiau skirtumas tarp jų dar neaiškus. Abiejų sąvokų bendrojo požymio reikšmė tik susstatoma, nes šio požymio turinyje dar neįžvelgtas panašumas. Taigi sugretinimas pagal bendrą požymį šioje pakopoje baigiasi jų turinio susstatymu („daiktavardis parodo daikto vardą, veiksnys parodo, apie ką sakinyje kalbama“).

Kai kalbos ir sakinio dalių apibrėžimai vienodi arba labai panašūs, mokiniai stengiasi bent iš išorės padaryti juos skirtingus: jie bando išsvengti vienodų terminų, vienodų detalių.

Tai pastebime mokinės R. (mokosi gerai, VII klasėje) atsakymuose.

Ekspertamentatorius. Kas yra daiktavardis? (mokinė jau buvo pažymėjusi tekste daiktavardžius ir veiksnius).

Mokinė R. Daiktavardis parodo daikto vardą ir atsako į klausimą *kas*... ne, atsako į linksnių klausimus, o į klausimą *kas* atsako veiksnys... Ir dar veiksnys parodo, apie ką sakinyje kalbama.

Ekspertamentatorius. Ką vadiname būdvardžiu?

Mokinė R. Būdvardis yra kalbos dalis, kuri parodo daikto ypatybę.

Ekspertamentatorius. Kas yra pažyminis?

Mokinė R. Pažyminis yra antrininkė sakinio dalis, kuri parodo... parodo, koks veiksnys... parodo veiksnio ypatybę.

Ekspertamentatorius. Kodėl iš karto nesakei, ką parodo pažyminis?

Mokinė R. Todėl, kad maniau, kad būdvardis ir pažyminis ne tą patį parodo... kad pažyminis pažymi veiksnio ypatybę.

Ekspertamentatorius. Kodėl tai neteisinga?

Mokinė R. (Tyli.)

Ekspérimentatorius. Kuo skiriasi veiksmažodis nuo tarinio?
Mokinė R. Veiksmažodis parodo, ką daiktas veikia, o tarinys — ką veiksnys veikia.

Tokie atsakymai yra geriausi trečiojoje pakopoje. Jie rodo, kad mokiniai jau atkreipė dėmesį į bendrojo požymio turinį, patys bando jį analizuoti, patys stengiasi išvengti apibrėžimų vienodumo (mokinė R. jau bando surasti skirtumą tarp daiktavardžio ir veiksnio, nors jai dar nebuvo duotas uždavinys nurodyti jį). Tokia mintis, matyt, kilo jai, sprendžiant uždavinį praktiškai.

Galima manyti, kad jau susiduriama ne su paprastu bendrojo požymio turinio susstatymu, o su jo priešpastatymu. Mokinys, pavyzdžiui, bando tvirtinti, kad veiksnys atsako į klausimą *kas*, o daiktavardis neatsako į jį ir pan. Nors iš tikrųjų tarp kalbos ir sakinio dalių nėra priešybės santykio, tačiau priešpastatymas, kad ir elementarus, padeda išryškinti skirtumą tarp panašių dalykų, padeda išvengti jų sutapatinimo. Priešpastatymui nereikia ilgai ieškoti lyginimo pagrindo, nes tai, kas teigiama vienam objektui, neigiama kitam. Todėl priešpastatymas yra lengvas atskyrimo būdas. Ne veltui jis dažnai vartojamas tada, kada klausimas supainiotas, sunkiai išsprendžiamas. Priešpastatymas, suprantama, negali pakeisti palyginimo, nes priešpastatant apie vieną mąstymo objektą nieko netvirtinama, o tik paneigiama. Tačiau priešpastatymas vis dėlto išryškina, užaštrina prieštaravimus tarp minčių ir tokiu būdu sudaro prielaidas pereiti į aukštesnę pakopą.

Tačiau nei bendrojo požymio turinio susstatymas, nei priešpastatymas dar neatskleidžia tokių skiriamųjų kalbos ir sakinio dalių bruožų, kurie padėtų praktiškai atskirti šiuos gramatinius reiškinius. Todėl, nagrinėdami sakinius, mokiniai šioje pakopoje gana dažnai vadovaujasi grynai išoriniu, atsitiktiniu skirtumu tarp kalbos ir sakinio dalių.

Mokinys L. (vidutinio pažangumo, mokosi VI klasėje) taip skiria daiktavardį nuo veiksnio.

Mokinys L. Daiktavardžių sakinyje gali būti daug, o veiksmių — tik vienas.

Ekspérimentatorius. Kur veiksnys sakinyje *Mano draugas Algis — geras mokinys?*

Mokinys L. Čia veiksnys *draugas*... Ir...

Ekspérimentatorius. Kodėl neatsakai?

Mokinys L. Galvojau, kad *Algis* taip pat veiksnys, bet jau yra veiksnys — *draugas*.

Ekspérimentatorius. O kaip tau atrodo?

Mokinys L. Man atrodo, kad irgi veiksnys... panašus...

Ekspérimentatorius. O kokia sakinio dalis *mokinys?*

Mokinys L. Tarinys, nes po brūkšnio...

Skirtumas tarp veiksmažodžio ir tarinio mokiniui yra tik toks, kad „veiksmažodis — vienas žodis, o tarinys gali būti iš dviejų žodžių“. (Plačiau tokios klaidos aprašytos kitame straipsnyje⁷.)

Tokio išorinio skirtumo nustatymas neretai lyg ir padeda išvengti gramatinio nagrinėjimo klaidų. Jei ne mokinių pasisakymai ir beprasmiškos klaidos (kada, pavyzdžiui, mokinys sakinyje *Petras yra mūsų kaimynas* tariniu laiko *yra mūsų* ir pan.), tai atrodytų, kad šioje

⁷ M. Garbačiauskienė, Mąstymo įgūdžių vystymasis įsisavinant gramatiką VI klasėje, Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, t. V, Vilnius, 1958.

pakopoje mokiniai daro net mažiau klaidų, negu tolesnėje. Mokinys, suprantama, klysta ir tada, kai, vadovaudamasis vien išoriniu skirtumu, sakinių išnagrinėja lyg ir teisingai. Tokios „užmaskuotos“ klaidos ypač žalingos, nes mokytojas gana dažnai jų nepastebi.

Trečiojoje pakopoje, palyginus su ankstesniąja, matyti, kad čia jau surandami bendri kalbos ir sakinio dalims požymiai ir pradedama analizuoti šių požymių turinys. Šios pakopos trūkumas yra tas, kad bendrojo požymio turinyje pastebimas tik išorinis skirtumas (skirtingi terminai, skirtingas apibrėžimų formulavimas). Be to, dažnai išskiriamas tik bendrasis požymis, o skiriamieji požymiai dar nesuformuluoti, nesurasti terminai šiems požymiams pažymėti. Pavyzdžiui, mokiniai pastebi tik tai, kad „kalbos ir sakinio dalių kitokie klausimai, kad jos ne tą patį reiškia“. Kai skiriamieji požymiai neapibrėžti, kartais lyginama klaidingai, būtent, lyginimo pagrindu imamas ne abiem sąvokoms bendras, gimininis požymis, o koks nors rūšinis (pavyzdžiui, arba morfologinis, arba sintaksinis klausimas, o ne gramatinis klausimas bendrąja prasme).

Tokios klaidos būdingos tolesnei pakopai.

4. Ketvirtojoje pakopoje skirtumas tarp kalbos ir sakinio dalių nustatomas pagal pagrindinį, bet nelygiareikšmį abiem sąvokoms, požymį. Kadangi mokinių atsakymai yra jau išsamesni, plačiau atskleidžia lyginamųjų sąvokų turinį pagal pagrindinius požymius, tai išryškėja ir tos loginės klaidos, kurias mokiniai daro, remdamiesi klaidingu lyginimo pagrindu.

Zinome, kad pagrindiniai kalbos dalies požymiai yra: a) semantinis, b) morfologinis (kaitymo formos), c) sintaksinis (kalbos dalies vaidmuo sakinyje); pagrindiniai sakinio dalies požymiai — a) semantinis, b) sintaksinis (žodžių ryšio sakinyje forma), c) morfologinis (reiškimo forma). Kaip matome, pagrindiniai kalbos ir sakinio dalių požymiai lyg ir vienodi: abi sąvokos turi semantinį, morfologinį ir sintaksinį požymį. Tačiau, nors ir būdami bendri, šie požymiai yra nelygiareikšmiai kalbos ir sakinio dalims. Jei, pavyzdžiui, morfologinis požymis kalbos dalims yra pagrindinis, tai sakinio dalims jis nėra pats svarbiausias, nes joms pagrindinis požymis yra sintaksinis. Taigi kalbos ir sakinio dalių morfologinio požymio turinys skiriasi. Tą patį galima pasakyti ir apie sintaksinį požymį.

Tyrimas parodė, kad mokiniai gana dažnai bando atskirti kalbos ir sakinio dalis pagal kokį nors nelygiareikšmį lyginamosioms sąvokoms požymį.

Dažniausiai kalbos ir sakinio dalių turinys analizuojamas pagal morfologinį požymį.

Mokinei V. (vidutinio pažangumo, mokosi VII klasėje) liepta nurodyti skirtumą tarp daiktavardžio ir veiksnio.

Mokinė V. Daiktavardis... jis įvairiuose linksniuose vis tiek daiktavardis, o veiksnys, jeigu jis tik kitame linksnyje, neatsako į klausimą *kas*, tada jis jau ne veiksnys.

Ekperimentatorius. O ar skiriasi veiksnys nuo daiktavardžio vardininko?

Mokinė V. (Tvirtai) Nesiskiria. (Sakinyje *Mano draugas Algis — geras mokinys* mokinė surado tris veiksnius: *draugas, Algis* ir *mokinys*.)

Ekspertatorius. Kuo skiriasi veiksmažodis nuo tarinio?

Mokinė V. Tarinys ne visuomet išreikštas veiksmažodžiu, jis gali būti išreikštas ir kitomis kalbos dalimis, o veiksmažodis... tik veiksmažodis.

Lyginant daiktavardį ir veiksni, kaip matome, morfologinis požymis įgauna skirtingą prasmę: vienu atveju turimas galvoje morfologinis daiktavardžio požymis („daiktavardis kaitomas linksniais“), kitu — morfologinis veiksnio požymis („veiksny reiškiamas daiktavardžio vardininku“). Tokia mąstymo klaida, kada lyginimo pagrindas turi dvejopą prasmę, logikoje nuo seno žinoma kaip terminų suketverinimas. Iš pavyzdžio matyti, kad iš šios klaidos išplaukia ir kitos klaidos: visi daiktavardžių vardininkai sakinyje laikomi veiksniais. Mokiniai, kurie lygina kalbos ir sakinio dalis pagal morfologinį požymį, dažniausiai painioja sakinio dalis.

Kalbos ir sakinio dalys bandomos lyginti ne tik pagal morfologinį požymį (bendra prasme), bet ir pagal morfologinį kalbos dalies arba morfologinį sakinio dalies požymį. Iš ankstesnio pavyzdžio matome, kad mokinė V., lygindama veiksmažodį su tariniu, bando remtis sakinio dalies morfologiniu požymiu („tarinys gali būti išreikštas ir kitomis kalbos dalimis, o veiksmažodis — tik veiksmažodis“). Tokiais atvejais patikslinama vienos sąvokos apimtis, tačiau apie kitą sąvoką nieko nepasakoma (nes antroji sąvoka neturi tokio požymio, pagal kurį lyginama).

Taip būna ir tada, kai lyginimo pagrindu imamas sintaksinis kalbos dalies požymis.

Mokinys O. (vidutinio pažangumo, mokosi VI klasėje) turi nurodyti skirtumą tarp daiktavardžio ir veiksnio.

Mokinys O. Daiktavardis gali būti ne tik veiksnys, bet ir kita sakinio dalis... Pavyzdžiui, daiktavardis *kaimelio* sakinyje *Vidurnaktį kaimelio gyventojus pažadino nelauktas šautuvų tratėjimas* bus papildinys, o veiksnys... tik veiksnys...

Ekspertatorius. O kuo skiriasi būdvardis nuo pažyminio?

Mokinys O. Būdvardis — kalbos dalis, pažyminis — sakinio dalis. Ir dar būdvardis gali būti ne tik pažyminis, bet ir... tarinys, o pažyminis... negali...

Mokiniai, matyt, ir patys pastebi, kad jų atsakymai kažkuo neteisingi. Tai rodo dažnos pauzės, bandymai patikslinti mintį. Tačiau klaidingą lyginimo pagrindą pakeisti tikslesniu jie dar neįstengia. Toks lyginimas praktinės naudos beveik neduoda: nagrinėdami sakinius, mokiniai painioja morfologinį ir sintaksinį požiūrį į žodį (pavyzdžiui, žodį *kaimelio* laiko ne pažyminiu, o papildiniu).

Mažiau klaidų daro tie mokiniai, kurie kalbos ir sakinio dalis lygina arba pagal morfologinę, arba pagal sintaksinę reikšmę.

Mokinys S. (mokosi gerai, VII klasėje) taip skiria daiktavardį nuo veiksnio:

Mokinys S. Jie turi skirtingą reikšmę. Daiktavardis parodo tik daiktą, o veiksnys gali... ge, veiksnys gali būti išreikštas ir kitomis kalbos dalimis... ir tada jis gali reikšti ir ypatybę... ir būseną...

Siek tiek kitaip į tą patį klausimą atsakė mokinė R. (mokosi gerai, VII klasėje).

Mokinė R. Daiktavardis ir veiksnys skiriasi. Veiksny parodo, apie ką sakinyje kalbama, o daiktavardis parodo, ne tik tą... kai būna kitomis sakinio dalimis... tada parodo, ir ką veiksnys daro..., ir koks jis..., ir papildinį...

Ekspertatorius. Kuo skiriasi kalbos ir sakinio dalys?

Mokinė R. Kalbos dalys gali būti įvairiomis sakinio dalimis, o sakinio dalys gali būti išreikštos įvairiomis kalbos dalimis.

Nors tokie atsakymai netikslūs ir gramatiniu, ir loginiu požiūriu, jie rodo mokinių pastangas analizuoti lyginamųjų sąvokų turinį. Šie mokiniai ne tik teisingai skiria kalbos ir sakinio dalis pagal apimtį, bet jau ieško panašumo ir skirtumo pagal pagrindinius šių sąvokų požymius. Skirtumo nustatymas pagal apimtį paaiškina tą faktą, kad šie mokiniai neblogai nagrinėja sakinius. Klaidas daro tik sunkiausiais atvejais, pavyzdžiui, sakinyje *Visiems įgriso laukti giedros* žodį *laukti* kartais dar laiko tariniu.

Ketvirtojoje pakopoje mokiniai kartais jau teisingai skiria kalbos ir sakinio dalis pagal ryškesnį, dažniau vartojamą požymį: jau išvelgia skirtumą tarp morfologinio ir sintaksinio klausimo, t. y. kai kuriais atžvilgiais pakyla į aukštesnę pakopą.

5. Penktąją pakopą, kurioje kalbos ir sakinio dalis atskiria, remdamiesi esminio panašumo tarp jų suradimu, pasiekia nedaug mokinių. Tokių mokinių, kurie aiškiai nurodytų skirtumą tarp kalbos ir sakinio dalių pagal esminius požymius (gramatinę reikšmę ir gramatinę formą), neteko sutikti. Panašios žinios yra ir studentų. Vis dėlto kai kurių mokinių, juo labiau studentų, atsakymuose jau galima pastebėti naujus, kokybiškai skirtingus, bruožus, liudijančius apie aukštesnį kalbos ir sakinio dalių skyrimo laipsnį.

Penktajai pakopai visų pirma būdinga tai, kad mokiniai jau skiria morfologinį ir sintaksinį klausimą.

Mokinė R. (mokosi gerai, VII klasėje), atsakydama į klausimą, kuo skiriasi kalbos ir sakinio dalys, nurodė tik jų skirtumą pagal apimtį.

Ekspérimentatorius. O kaip surandame kalbos dalį ir kaip sakinio dalį?

Mokinė R. Kai ieškome sakinio dalies, keliame klausimą... su visu sakiniu... su kitais žodžiais, o kai kalbos dalies — klausimą keliame vienam žodžiui.

Gramatinis klausimas — operatyviausias, dažniausiai vartojamas gramatinių reiškinių atpažinimo būdas. Todėl ir skirtumas tarp morfologinio ir sintaksinio klausimo yra greičiausiai įsisąmoninamas. Nors klausimą vargu ar galima laikyti atskiru kalbos ar sakinio dalies požymiu (jis labiau atitinka gramatinio reiškinio turinį, dar nediferencijuotą į atskirus požymius), vis dėlto morfologinio ir sintaksinio klausimo atskyrimas rodo, kad mokinyje jau pastebėjo esminį skirtumą tarp kalbos ir sakinio dalies.

Kartais pastebimas skirtumas ir pagal gramatinę reikšmę.

Mokinyje M. (mokosi gerai, VII klasėje) nurodo tokį skirtumą tarp veiksmožio ir tarinio:

Mokinyje M. Veiksmažodis ir tarinys panašūs... Jie abu reiškia veiksmą... Bet tarinys paaiškina tik veiksnį, jo veiksmą, o... veiksmožodis būna ir vienas... Ekspérimentatorius. Pasakyk veiksmožio ir tarinio pavyzdžių.

Mokinyje M. Pavyzdžiui, *rašyti* — veiksmožodis, o sakinyje *Mokinyje rašo* žodis *rašo* yra tarinys.

Skirtumą tarp kalbos ir sakinio dalies aiškiau suformuluoja mokinė P.

Mokinė P. Sakinio dalys priklauso viena nuo kitos... Kokia sakinio dalimi žodis būna, mes galime suprasti tik iš sakinio, iš to, ką šis žodis sakinyje reiškia... O kalbos dalis gali būti ir vienas žodis... ir suprantam, ką jis reiškia.

Dar tiksliau šį skirtumą suformuluoja studentė M., kuri rašo: „Kalbos dalys pažymi įvairius daiktus, veiksmus, o sakinio dalys — tik tokius daiktus, veiksmus, ypatybes, kurie tarp savęs siejasi“.

Kaip matome, mokiniai jau ne tik nevengia panašių apibrėžimų, bet, remdamiesi esminiu panašumu (ir veiksmažodis, ir tarinys pažymi veiks-
mą), ieško esminio skirtumo.

Toks skirtumas tarp morfologinės ir sintaksinės žodžio reikšmės konstatuojamas labai retai (nurodėme beveik visus geriausiai atsa-
kymus).

Dar rečiau ir dar neaiškiau paminimas skirtumas tarp kalbos ir sa-
kinio dalių formalių požymių. Mokiniai negretina kaitymo formų
su žodžių ryšio sakinyje formomis, jie dar neįstengia šių požymių (mor-
fologinio — kalbos dalies ir sintaksinio — sakinio dalies) pajungti bend-
resniam požymiui — gramatinei formai. Tik vienas mokinys (mokinys M.)
bando šį skirtumą nurodyti, remdamasis nelygiareikšmiu požymiu — sin-
taksiniu sakinio dalies požymiu, — priešpastato kalbos dalis sakinio da-
lį: „sakinio dalys derinamos tarp savęs, o kalbos dalys — nederinamos,
jos kaitomos“. Taigi, bandydamas skirti kalbos ir sakinio dalis pagal for-
mą, mokinys nusileidžia į žemesnę pakopą.

Nors esminį skirtumą šie mokiniai suformuluoja dar gana miglotai
(aiškiai skiria tik klausimą), bet kalbos ir sakinio dalių jie nepainioja. Su-
prantama, tai dar nereiškia, kad jau galima tuo pasitenkinti. Kad moki-
niai ne tik nedarytų gramatinio nagrinėjimo klaidų, bet ir išmoktų giliau
analizuoti kalbos reiškinius bei pradėtų suprasti kalbos ir tikrovės reiški-
nių ryšį, jie turi vis giliau atskleisti santykį tarp morfologinių ir sintaksi-
nių sąvokų.

* *
*

Stebint, kaip vystosi mokinių mokėjimas skirti kalbos ir sakinio dalis,
galima padaryti kai kurias psichologines ir pedagogines išvadas.

1. Yra kelios panašių gramatinių sąvokų skyrimo pakopos. Iš pra-
džių šios sąvokos tik paprastai susstatomos, toliau — surandamas pana-
šumas tarp jų ir galų gale pagal atskirus esminius požymius nustatomas
ir skirtumas. Ryšys tarp šių pakopų nėra atsitiktinis: žemesnė pakopa
paruošia dirvą aukštesnei. Atskiroje pakopoje taip pat vyksta vystyma-
sis. Vis esmingesnio požymio sugretinimas žemesnėje pakopoje sudaro
prielaidas pereiti į aukštesnę pakopą.

2. Negalima manyti, kad visi mokiniai būtinai turi pereiti visas kal-
bos ir sakinio dalių skyrimo pakopas. Tai, kad mokinys pasiliko žemes-
nėje pakopoje, iš dalies priklauso nuo jo mąstymo ypatybių, o dar dau-
giau — nuo mokymo metodų.

3. Greičiausiai mokiniai pradeda skirti kalbos ir sakinio dalis pagal
apimtį. Čia, matyt, susiduriame su bendresniu dėsningumu: visų pirma
pradedama skirti panašių sąvokų apimtis. Tačiau tai, kad palyginti di-
delė dalis mokinių (57,9% — VI klasėje, 60,9% — VII klasėje) teisingai
skiria kalbos ir sakinio dalis pagal apimtį ir mažai teskiria jas pagal
turinį, priklauso ir nuo gramatikos mokymo metodų. Iš mokinių terei-
kalaujama žinoti (ryšio tarp šių sąvokų požiūriu), kokiomis kalbos dalimis

reiškiamos sakinio dalys ir kokiomis sakinio dalimis gali būti kalbos dalys. Tačiau tokio skirtumo nustatymas — tai visų pirma šių sąvokų atskyrimas pagal apimtį.

4. Skirti morfologinį ir sintaksinį sąvokų turinį mokiniai beveik nemokomi. Gramatikoje ir metodinėse priemonėse nerandame taip suformuluotų kalbos ir sakinio dalių požymių, kad juos galima būtų gretinti. Nenuostabu, kad dauguma mokinių pasilieka trečiojoje arba ketvirtojoje pakopoje: pastebi tik išorinį skirtumą tarp kalbos ir sakinio dalių arba, geresniu atveju, bando analizuoti šių sąvokų turinį pagal nelygiareikšmį (rūšinį) požymį.

Dėl to, kad net VII klasėje dar pasitaiko mokinių, visai neskiriančių morfologinių ir sintaksinių sąvokų, yra kalti pasyvūs, formalūs mokymo metodai, kurie dar kartais naudojami mokymo procese. Tokie mokiniai, matyt, gaudavo patenkinamus pažymius už atmintinai išmoktas ir visai neįsisąmonintas žinias, bet ne už sugebėjimą jas pritaikyti praktikoje, ne už žinių sąmoningumą.

Kriterijus mokinių žinių lygiui nustatyti visada turėtų būti mokinio sugebėjimas sieti ir gerinti gaunamas žinias, pajungti jas bendresniam požymiui, įžvelgti panašumą ir skirtumą, t. y. ta pakopa, kurią pasiekė mokinio mintis.

VVPI Psichologijos katedra

Iteikta
1961 m. balandžio mėn.

L I T E R A T Ū R A

1. F. Engelsas, Gamtos dialektika, Vilnius, 1960.
2. О. М. Букреева, Некоторые закономерности развития сравнения у школьников 5—7 кл. в связи с формированием исторических понятий, Материалы конференции по проблемам умственной деятельности, под ред. А. А. Люблинской, Ю. А. Самарина, М. Н. Шадрова, Л., 1959.
3. В. А. Добромыслов, О программе по русскому языку для V—VIII классов восьмилетней школы, «Русский язык в школе», 1959, № 1.
4. И. П. Ферстер, Процесс сравнения у детей младшего школьного возраста, «Известия АПН РСФСР», вып. 12, 1947.
5. M. Garbačiauskienė, Mąstymo įgūdžių vystymasis įsisavinant gramatiką VI klasėje, Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, t. V, Vilnius, 1958.
6. M. Garbačiauskienė, Kalbos ir sakinio dalių lyginimo dėstant gramatiką psichologiniai klausimai, „Tarybinė mokykla“, 1959, Nr. 3.
7. М. Гарбачаускаене, О взаимосвязи формирования навыков морфологического и синтаксического разбора, Материалы сессии АПН РСФСР, М., 1958.
8. А. И. Кагальняк, Особенности сравнения у младших школьников (автореферат, Киев, 1958).
9. Г. Д. Кирилова, Сравнение в процессе сознательного и прочного усвоения знаний учащимися (диссертация), Л., 1953.
10. А. А. Люблинская, Анализ и синтез в учебной работе младшего школьника, Ученые записки ЛГПИ им. Герцена, т. 159, 1958.
11. И. П. Матвеев, Психология процесса сравнения понятий (автореферат), М., 1954.
12. Жан Пиаже, Речь и мышление ребенка, М.—Л., 1932.
13. Жан Пиаже, Проблемы генетической психологии, «Вопросы психологии», 1956, № 3.
14. С. Л. Рубинштейн, О мышлении и путях его исследования, М., 1958.
15. О. М. Румянцева, К характеристике процесса сравнения у школьников V—VII классов, Ученые записки ЛГПИ им. Герцена, т. 159, 1958.

16. В. Е. Сыркина, К вопросу о развитии у школьника мыслительной операции сравнения, Ученые записки ЛГПИ им. Герцена, т. 65, 1948.
17. М. Н. Ушакова, Роль сравнения при формировании представлений и понятий (автореферат), М., 1952.

ОБ УРОВНЯХ РАЗЛИЧЕНИЯ СХОДНЫХ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

М. ГАРБАЧАУСКЕНЕ

Резюме

1. Данное исследование имело целью установить, как развивается процесс различения сходных систем грамматических знаний морфологического и синтаксического подхода к слову. Сложность отношений между этими знаниями (отдельные признаки, которых имеют и общее, и различное) требует рассмотрения «различия внутри тождества» (Энгельс), и, таким образом, способствует установлению различных уровней в развитии той наиболее сложной формы различения, которое осуществляется через отождествление различаемых объектов. Качество отождествления (как основание различения) было основным критерием при установлении уровней различения сходных грамматических знаний.

2. С этой целью был проведен индивидуальный констатирующий эксперимент с 19 учащимися VI класса и 23 учащимися VII класса. Исследованию подвергалось умение учащихся различать (практически и теоретически): а) существительное и подлежащее; б) глагол и сказуемое; в) прилагательное и определение; г) часть речи и член предложения. Учащиеся сперва должны были в тексте отметить, например, глаголы и сказуемые, потом — дать их определение и указать различие между ними.

3. Обнаружено пять более характерных для учащихся уровней различения частей речи и членов предложения: первый — когда части речи и члены предложения или полностью отождествляются, или только рядопологаются (без их отождествления в каком-либо отношении); второй — когда установленное общее и различное еще не связаны между собой как род с видом (общее еще не является основанием для различения); третий — когда установление внешнего, несущественного различия основано на констатировании общего признака; четвертый — различие через отождествление по основному, но неравнозначному для частей речи и членов предложения, признаку; пятый — различие через отождествление по существенному признаку.

4. То, что большинство учащихся VI—VII классов остаются на третьем и четвертом уровнях, объясняется неразработанностью вопроса о сравнении частей речи и членов предложения в методике преподавания грамматики, отсутствием сопоставлений этих грамматических явлений (даже возможностей для сопоставления) в учебнике родного языка.